

**Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық
техникалық университеті Қазақ тілі
кафедрасының меңгерушісі, профессор
Тұрсынова Гүлбаршын Тұрсынқызы**

**Кәсіби тілді мамандыққа сәйкес меңгерудің
лингвистикалық жолдары**

Елбасы өзінің «Ғасырлар тоғысында» деген еңбегінде «... Дүние дамуымен есептегенде жиырма жыл деген көп те емес шығар. Бірақ біз үшін үлкен кезең, тұтас бір дәуірмен барабар. Олай болатыны, Тәуелсіздік – ата-бабаларымыздың жүздеген жылдармен өлшенетін арман-аңсарының жүзеге асқан ақиқаты», деп атап көрсеткендей, тарих тасқынында жиырма жыл, әрине, өкінішті сәт. Алайда, осы қызығы мен қиындығы мол дәуір куәгері болып отырған біз үшін, өткенді ой сүзгісінен өткізіп, болашаққа бағыт-бағдар жасауға бұл мерзім аз уақыт емес.

Елдің ертеңі – жастардың қолында. Оларға беріліп жатқан білім мен тәрбиенің негізгі тіл арқылы болатынын ескерсек, білім беру мәселесі бойынша айтарлықтай табысқа жеткенімізді бүгін ауыз толтырып айта аламыз. Әлбетте, қай тіл болсын, ең әуелі қарым – қатынас құралы қызметін атқарады. Бірақ оның қызметі мұнымен шектеліп қалмайтыны да түсінікті. Оның ең маңызды қызметі – халықтың ұлттық бітім-болмысын, ой-санасын, мәдени-әдеби байлығын ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, жинақтап жеткізуші рухани құндылық болуында жатыр.

Елбасының биылғы халыққа Жолдауында қазақ тілін дамытудың нақты бағыттары және қоғамдағы рөлі мен орны анықталды. Мемлекет басшысы «Енді алдымызда мынандай міндет тұр: 2017 жылы мемлекеттік тілді меңгерген қазақстандықтардың саны кем дегенде – 80 пайызға, ал 2020 жылға қарай кем дегенде -95 пайызға жетуі тиіс. Енді 10 жылдан кейін мектеп бітіруші түлектер 100 пайыз мемлекеттік тілді білетін болады», - деп біздің алдымызға нақты міндеттер қойды. Тіліміздің келешегі туралы осы міндеттер қаншалықты күрделі, біреулерге сенімсіз болғанымен, жүзеге асырылатыны анық. «Өткен күннен алыс жоқ, келер күннен жақын жоқ» дейді халық даналығы. Әрине, бұл үшін көп еңбек етуіміз қажет.

Мемлекеттік тілді практикалық түрде үйрету дегеніміз – оны коммуникативтік оқыту және осы тілді түсініс және қатынас құралы ретінде қолдана білу. Мемлекеттік тілді практикалық мақсатқа бейімдеу: студенттің мамандығына қызығушылық тудыру арқылы мамандығына қатынасты игерулеріне жағдай жасау. Мемлекеттік тіл орыс топтарында оқитын студенттерге білім алу құралы ретінде де, мамандығына қатысты материалдар негізінде бірін-бірі түсіну және қатынас құралы ретінде ақпарат алысып, ой-өрісін мамандығына бейімдей түседі.

Техникалық оқу орындарының орыс бөлімдеріндегі студенттерге қазақ тілін үйретуде қолданылатын материалдар тек мамандығына байланысты мәтіндерді пайдаланудан ғана тұрмайды. Ол – негізгі мәселенің бірі. Сонымен қоса студенттерге тілдің грамматикалық құрылысына да байланысты білім беру керек.

Сөйлесім әрекетінің барлық түріне үйрету тіл негіздеріне сүйенетіні белгілі, сондықтан тіл үйрету процесінің негізінде жатқан лингвистикалық теориялық мәселелердің маңызы ерекше. Лингвистикалық теория тілдің ауызша, жазбаша түрлерін меңгертуге ең қажетті, маңызды дағдыларын қалыптастырудағы, жетілдірудегі негіз болып табылады. Біз өз жағдайымызда студенттердің тіл фактілері жөніндегі білімдерін жетілдіру ісінде олардың орыс тілінен алған білім-дағдыларына сүйенеміз.

Сөйлеу дегеніміз – әрекет. Сөйлеу тілдік материалдар арқылы жүзеге асады. Сондай-ақ сөйлеу тілдік заң ережелерге, тілдік нормаға бағынады. Тіл мен сөйлеу бір-бірімен ажырамас бірлікте жүреді. Сол себепті үйренетін тіл туралы, оның өзіндік ерекшеліктері мен

грамматикалық құбылыстарын, заңдылықтарын танып білмейінше, ол тілді үйрену мүмкін емес.

Қазақ тіліндегі сөздер мен сөз тіркестерін орыс тіліндегі лексиканың жүйесімен салыстыру тіл үйренушілерге жеңілдік жасайды. Әсіресе, арнайы лексиканы студенттерге таныстыруда ерекше орын алады. Сөйлеп үйренуге арналған арнайы лексиканы талдау жұмысы қазақ тіліндегі септік жалғауларды, әсіресе тәуелдік және жіктік жалғауларды өткенде өте керек. Тәуелдік және жіктік жалғаулар қазақ тілінің ерекшелігі екеніне көңіл аударуды керек етеді. Жіктік жалғау орыс тіліндегі лексикамен салыстырғанда ол “тек қана синтаксистік қызмет атқарады. Жіктік жалғаулы сөздер әрдайым баяндауыш болады. Олай болса, жіктік жалғау – баяндауышқа тән жалғау”.

Техникалық мамандықтарға іріктелген арнайы лексиканы талдау екі тілдегі кірме сөздердің, яғни, орыс тілі арқылы қабылданған сөздер мен сөз тіркестерін салыстыра зерттеуді керек етеді.

Қазақ тілін мамандыққа сәйкес қатынас құралы ретінде үйретудің лингвистикалық негіздерін қарастыруда түсіндірме сөздіктермен, қазақша-орысша терминологиялық сөздіктермен жұмыс істеу ерекшеліктеріне, лексикалық минимумды сұрыптауға көңіл бөлінді. Мамандыққа қажетті лексиканы сұрыптауда сөздің көп мағыналылығы, терминнің лексикалық-семантикалық мәні, тақырыппен сәйкестігі, т.б. белгілері мен ерекшеліктері ескерілді.

Мәтін – қарым-қатынастық тұлға. Студенттерге арналған ғылыми мәтінді талдау арқылы логикалық тұрғыдан бөлшектеу және мағыналық жағынан ықшамдау мәтінді практикалық сабақтарда студенттердің пайымдауын жеңілдетеді. Тілді үйрету мен меңгеру ісінде – мәтінмен жұмыс ерекше мәнге ие болады. Мәтін көркем, бейнелі, жеңіл болса – студенттің оқып-түсінуіне, меңгеруіне көп көмек етеді. Мәтіннің маңыз-мәні, белгілі бір тақырыпқа құрылуы да оқып-үйренушілер үшін аса пайдалы болмақ.

Тілдік қатынас жоғарыда аталған қатысымдық тұлғалар арқылы жүзеге асады. Мәселен, егер кәсіптік мектептің оқушысы қазақша сөйлей тұрып, қазақ тіліндегі дыбыстарды өз екіпінімен дұрыс айтпай орыс тіліндегідей етіп, бұрып айтса, оны бірде-бір тыңдаушы түсінбейді. Демек, тілді үйретуде, сөйлеуде фонетикалық дағдылардың алатын орны ерекше. Фонетикалық дағдыларды жете меңгермей, тілдік қатынас та жүзеге аспайды. Олай болса, фонетикалық дағдыларға ерекше көңіл аудару қажет. Сондықтан алғашқы кезеңде фонетикалық дағдыларды қалыптастыру ісіне айрықша көңіл бөлініп, әрі қарай дамытылып отырылғаны дұрыс.

Студенттерге тілді белсенді меңгертуде ұстанатын тағы бір басшы принцип — ол сөздердің ауызекі сөйлеу тілінде, яғни күнделікті өмірде қолдануға қажеттілігі. Оларға сөздерді жеке дара емес, белгілі бір жағдайға байланысты тақырып ішінде қолдануына мүмкіндік жасалу керек. Сөздік қордың жүйелі болуы алдымен тақырыптардың дұрыс алынуына да байланысты.

Тақырып аясына сөздерді дұрыс топтау оқушылардың қазақ тіліндегі сөздік қорын арттырады, бір-бірімен сол тілде қарым-қатысқа түсуге жағдай тудырады.

Оқушылардың сөздік қорын үнемі байытып отыру сөйлеу тілін дамытудағы негізгі мәселе болғандықтан, қазақша сөйлеуге үйрету барысында олардың сөздік қорын кеңейтуге ерекше мән берген жөн. Оқу кезінде жаңа сөздер күн санап өсіп отырады. Алғашқы үйренген сөздер мен кейінгі жаттаған лексика бір-бірін толықтырып, сөздік құрамда үздіксіз қолданылып жүрсе ғана, ол сөйлеу үшін тиімді саналады.

Сондай-ақ лексикалық материалдарды оқушыларға оқытуда ескертетін бір жайт — жеке сөз ешқашан өз бойындағы бар мүмкіншілікті толық бере алмайды. Лексикалық мағынасы бар сөздердің өзін бір ғана мағынамен шектеу қиын. Өйткені қазақ тіліндегі сөздердің әрқайсысы алуан түрлі мағынаны білдіреді.

Қазақша сөйлеу үшін, ойын басқаға жеткізу үшін, адам сөйлем құрай білуі қажет, сөйлем құрау үшін, сөздерді бір-бірімен байланыстырып, оларды сөйлемде дұрыс орналастыру керек. Олай болса, оқушыларға сөздерді бір-бірімен байланыстыратын

қосымшаларды үйрету, сөздердің сөйлемдегі орын тәртібін меңгерту, сөйлемнің жасалу жолдарын білдіру қажет. Өйткені сөйлемсіз ойды жеткізу мүмкін емес. Ал сөйлеудің бәрі сөйлемнен құралады. Грамматиканы жақсы меңгерген оқушы сөз тіркесін дұрыс біліп, сөйлемді құрастыра алады. Мұның бәрі қазақ тілін оқушыларға оқытқанда грамматиканы теориялық тұрғыда емес, тілдің қолданыс құралы ретінде оқытудың қажет екенін білдіреді. Грамматикадан алған мәліметтер оқушыға сөз бен сөзді байланыстыруда, сөйлем құрауда қолдануға дағдыландыру үшін қажет. Сонымен, оқушылардың сөздік қорын дамыту, грамматикалық дағдыларды қалыптастыру, дыбыстарды дұрыс айта білу, сөз тіркестерін құрастыра алу қабілеттерін дамыту – осылардың барлығы сөйлеуге үйретудің алғы шарттары болып табылады. Сөйлем қарым-қатынас жасаудың негізгі формасы ретінде жұмсалады. Сөз, сөз тіркесі өз бетімен бұл қызметті атқара алмайды. Демек, сөйлемнің тілдің басқа единицаларына қарағанда қатысымдық қызметі басым. Сол себепті оқыту процесінде олардың оқушыларға білім, дағды, сөйлеу жағдайына негізделіп берілгені жөн. Сөйлеу процесі сөйлемдер арқылы жүзеге асатындықтан оқушылар синтаксис саласынан мағлұмат алулары керек.

Сөйлем синтаксисін оқытуда оқытушы оқушыға сөйлем құрылысы, сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен мағыналық байланысы, сөздердің сөйлемдегі орын тәртібі туралы мәлімет беруді мақсат етеді. Сөздің сөйлемдегі орнын біліп, оны сөйлеуде қолданып жаттығу – оқушының сөйлемді дұрыс құрап, дұрыс сөйлеуге дағдылануы үшін керек. Орыс тілі мен қазақ тілінің арасында сөйлемнің түрлеріне қатысты бірсыпыра ортақ заңдылықтар бар. Мысалға, сөйлемнің айтылуына қарай хабарлы, лепті, сұраулы болып бөлінуі, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемге жіктелуі, олардың әрқайсысының бірнеше түрге бөлінуі. Екі тілдегі ортақ белгілер, ортақ заңдылықтар бұл мәселелерді оқытуда бірсыпыра жеңілдік туғызады.

Сөз және сөйлем ұғымдарын игеру нәтижесінде мәтінмен жұмыс жасауға, мәтін ұғымын меңгеруге жол ашылады. Ал мәтінмен жұмыс істеу — тіл дамытудың негізгі бағыты. Өйткені мәтінде тілдің барлық бөлшектері қатысады: дыбыс, сөз, сөз тіркесі, сөйлем (әрі мәтін арқылы байланыстырып үйрету жұмыстарын жүргізуге болады).

Аталмыш оқу құралында тіл дамыту жұмысы тау-кен мамандығына байланысты дайындалған мәтінмен жүргізіледі. Мамандыққа қатысты мәтіндерді беру арқылы оқушыларды қазақ тілін оқуға ынталандырып, олардың тілді оқуға деген қызығушылығын арттыруға болады. Мұндай мәтін оқушыға келешек мамандығы бойынша өте қажет.

Тіл ұстануда міндетті түрде стилистикалық жұмыстар жүргізіледі. Өйткені, қазіргі қазақ әдеби тіліндегі стильдердің қайсысын болсын, болашақ маман иесі мүмкіндігінше жетік меңгеруі керек. “Мәтін мағынасының бірлігі – оның тақырыбынан шығады. Мәтіннің мағыналық біртұтастығынан оның келесі нышандары белгіленеді.

- а) Мәтін - белгілі тақырыпқа айтылған сөйлеу;
- ә) Мәтінде сөйлеушінің ниеті (түпкі ойы) жүзеге асады;
- б) Әр түрлі көлемді мәтіндер — бұл біршама түгелденген сөйлеу;
- в) Мәтін тақырыбын таңдап алуға болады, бұл оның мазмұнын және негізгі ойын білдіреді;
- г) Дұрыс дайындалған мәтіннің басы және соңы бар”

Студенттің мамандығына сай байланыстырып сөйлеуге оқыту жүйесінде мәтіннің тақырыбын және негізгі ойын белгілеуге үйренетін жұмыстарға көп көңіл аударылады. Осыған байланысты оқушыларда мәтіннің тақырыбын және негізгі ойын ажырататын дағдылар қалыптасады, олар мәтіннің жоспарын дайындауға, мазмұны мен негізгі ойын білдіретін тақырыбын таңдауға үйретеді. Осыған орай, айту әрі жаза білу, сөйлеудің басын және соңын дұрыс дайындау, хабардың түпкі ойын жеткізе алу дағдылары қалыптасады.

Мәтіннің абзацтарға, күрделі сөйлем тұтастықтарына, сөйлемдерге бөлшектенетіні белгілі. Сонда, адамның дұрыс құрастырылған сөйлеуінің негізінде жекелеген сөздер, сөйлемдер емес, логикалық және композициялық жағынан үйлескен ерекше тұтастық жатады. Кәсіптік мектепте мәтіннің жеке бөліктенуі бойынша жұмыстар көбінесе мағыналық

дәрежеде жүргізіледі. Яғни студенттердің мәтінді бөліктерге ажырату, оның жоспарын дайындау, абзацтар арасында мағыналық байланыстарды іздеу, сөйлемдер арасындағы байланысты белгілеп, сөздердің қайталануын тауып, түзеу, сөз тәртібіне бақылау жүргізу, тілдік тұлғаларды табу дағдылары қалыптасады. Қорыта айтқанда, байланыстырып сөйлеуді дамыту жұмысының негізінде мәтін туралы ілім жатыр. Мәтін – тілдің қорытылған дербес бөлігі, ол өз ішінде басқа дербес бөліктерді қамтиды: сөйлем, абзац. Мәтін деңгейінде тілдік жүйенің барлық аспектілері қарастырылады. Бұл тіл дамыту жұмысын жан-жақты жүргізуге көмектеседі. Демек, мәтін — тіл дамытудың маңызды лингвистикалық ұғымы.

Тілдік тұлғаларды сөйлеп-үйрену тәжірибесінде тілдік қарым-қатынаста атқаратын қызметіне қарай Ф.Оразбаева зерттеу жұмысын жүргізуді ұсынады. Себебі тілдік тұлғалардың өзінің функциональдық қызметі мәтіндегі ролі арқылы анықталады немесе белгілі қарым-қатынастық жағдайда анық байқалады. Сондықтан Н.Кириченко тілдік тұлғаларды осы тұрғыдан зерттеу туралы: “Важен как для создания адекватной теории языка так и для практических целей обучения ему, так как требует представления единиц языка в их коммуникативном назначении” – дейді.

Студенттерге мемлекеттік тілде өзінің мамандығына қатысты лексиканы игертуде орыс тілін ана тілі ретінде есепке алу керектігін әдіскер-ғалымдар ерекше атайды. Себебі, біріншіден, екі тілдің жүйесін түсінуге көмектессе, екіншіден интерпретацияның пайда болуының себебі тіл игеруді қиындатады, яғни, ана тілінің ерекшеліктерін екінші тілге телуі мүмкін. Интерференцияның тіл үйретудегі орнын ғалымдар мен әдіскерлер естен шығармайды. Біздің практикалық сабақтарда интерференцияның әсері тау-кен студенттерінің мамандығына қатысты лексиканы меңгеру процесінде жиі кездеседі. Интерференцияны ескеру студенттердің мемлекеттік тілді үйренуіне және оны практикада дұрыс қолдана білуіне көмектеседі. Ғылыми терминдерді меңгере алады. Мамандықтары бойынша арнайы әдебиетті орыс тіліне аударуға дағдыланады. Ал осы дағдылар олардың келешекте мамандықтары бойынша жұмыс істеуіне пайдаға асатыны даусыз.

Жалпы, ғылыми және техникалық минимумдардың негізінде студенттердің келешек мамандығы бойынша қысқаша мамандыққа қатысты терминдерді түсіндіру негізінде ұғым қалыптастыру дұрыс, яғни, тау-кен мамандығы бойынша қысқаша термин-минимумына дайындау тиімді екенін көрсетті. Бұл тұста, әрине терминдер жүйесін меңгеру, оны оқып-үйрену ісіне ерекше ден қойған жөн. Термин түсінікті, жүйелі оқытылса - студенттер танымы артып, біліктілігі артары анық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі, Алматы, 2000, 207 б.
2. Қараев М.Ә. Қазақ тілі, Алматы, 1993, 215 б.
3. Юрьева Е.Ю. Коммуникативные единицы языка и принципы их описания. Сб. науч.трудов, Ленинград, 1988, 139 с.
4. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы. Учебное пособие для вузов, 20-01400ое издание, Баку, 1981, 383 с.
5. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке, Москва: Просвещение, 1978, 159 с.
6. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе, Москва, 1988, 224 с.
7. Қоянбаев Ж., Қоянбаев Р. Педагогика, Алматы, 345 б.
8. Жұмабаев М. Педагогика, Алматы, 1992, 160 б.
9. Баранов М.Т., Ладыженская Т. А. и др. Методика преподавания русского языка, Москва, 1990, 368 с.

РЕЗЮМЕ

Профессионально направленное обучение языку имеет свои особенности. Студент, изучая казахский язык с учетом будущей специальности, осваивает соответствующей делопроизводство, использует профессиональную лексику. В результате формируются умения и навыки ясно и четко выражать свои мысли в процессе профессионального общения. В нынешних условиях повышение качества профессионально направленного обучения казахскому языку оказывается одной из актуальных проблем лингводидактики.

При обучении казахскому языку как средству общения на горных факультетах высших технических учебных заведений необходим полный охват лексики, связанный с будущей профессией студентов. Современный уровень социально-экономического развития общества диктует необходимость осуществления специалистами коммуникативной деятельности на государственном языке во всех сферах промышленности, совершенствования и развития своей языковой и профессиональной подготовки, использования связанной с профессией литературы на казахском языке.

RESUME

Profession – oriented language learning has its peculiarities. While learning Kazakh with regards to their future profession students master appropriate office work and file keeping and professional vocabulary.

As a result skills of expressing thoughts and ideas clearly in professional intercourse are formed.

Under these circumstances improving the quality of profession-oriented Kazakh language teaching is the important problem of lingual didactics.

The present day level of social and economic development of the society requires the use of the state language in all spheres of industry further development of specialists' language and professional training, wide use of professional literature in the Kazakh language.

Therefore, the Kazakh language teachers' main objective is to enlarge students' professional vocabulary to provide professional training as well as communicative activity in the state language.